

## ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ДИТЯЧОМУ ВІЦІ

**Анотація.** У статті розглядаються особливості морального розвитку особистості у дитячому віці. Розкрито сутність внутрішніх і зовнішніх детермінант морального розвитку дитини. Звернуто увагу на роль сім'ї, моральної освіти та виховання у процесі морального становлення підростаючої особистості. Розглянуто доцільність побудови морального виховання на особистісному стилі спілкування, що ґрунтується на взаємній повазі, доброзичливості та сприяє виникненню у дитини моральної самооцінки – сприйняття себе як доброї, чесною, справедливою людини.

**Ключові слова:** особистість, моральний розвиток, моральні норми, моральна свідомість, моральна самосвідомість, моральна самооцінка, моральна освіта, моральне виховання.

**Постановка проблеми.** У наш час в суспільстві існує нагальна потреба пошуку шляхів і способів впливу на моральне становлення особистості. Зростання злочинності, різноманітні соціальні події травмуючого характеру змушують громадськість країни серйозно задуматися над питаннями моралі, яка відбиває цілісну систему поглядів на соціальне життя. Однією з фундаментальних проблем психології є вивчення морального розвитку дитини. Дотримання норм і принципів, що регулюють взаємовідносини людей і їх соціальну поведінку, є неодмінною умовою життя в людському суспільстві. Норми моралі отримують ідейний вираз у загальних фіксованих уявленнях (заповідях, принципах) про те, як треба поводитися. Саме тому у моралі велику роль відіграє індивідуальна свідомість (особисті переконання, мотиви, самооцінка), що дозволяють людині самій контролювати та внутрішньо мотивувати свої дії.

Моральне становлення людини являє собою надзвичайно складний і багатогранний процес. Розуміння цього процесу вимагає знання психологічних особливостей морального розвитку людини, її морального, етичного становлення, оскільки тільки зріла особистість є суб'єктом морального саморегулювання. На сьогодні, як і раніше, пріоритетним завданням у психології залишається подальший аналіз умов і рушійних сил морального розвитку особистості. Тому питання про те, як дітям вдається (або не вдається) розвинути у себе моральні почуття, зберігає свою актуальність.

**Мета статті** полягає у розкритті психологічних особливостей, факторів та детермінант морального становлення особистості у дитячому віці.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема морального розвитку дитини, як і раніше, містить в собі багато недосліджених та не до

кінця з'ясованих аспектів. Досвід психологічного осмислення морального розвитку дитини можна знайти в роботах багатьох дослідників (Б. С. Братусь, Г. О. Балл, М. І. Боришевский, І. Д. Бех, І. С. Булах, П. Я. Гальперін, О. Г. Дробницький, Д. Б. Ельконін, Т. І. Поніманська, М. В. Савчин, Є. В. Субботський, С. Г. Якобсон та ін.). За більш ніж столітній період активного розвитку психології звернення до такої важливої проблеми, як моральний розвиток було неминуче у працях зарубіжних і вітчизняних психологів. Науковці розглядали моральний розвиток у контексті різних психологічних шкіл, у рамках яких розроблялися і збагачувалися теоретичні розробки та дані практичних досліджень морального розвитку особистості.

На думку вітчизняних психологів, для морального розвитку особистості необхідний комплексний вплив на особистість, формування у єдності моральної свідомості, моральних почуттів і поведінки. Важливо зазначити, що у вітчизняній психології моральний розвиток ніколи не відділявся від розвитку особистості. Говорячи про умови морального розвитку, О. О. Бодальов виділяє у цьому процесі низку важливих моментів: повинна бути єдина система виховання потреб; формування переконань; управління в здійсненні вчинку; безпосередня участь в діяльності [2].

У психологічній літературі (Л. М. Фрідман, Т. А. Пушкіна, І. Я. Каплунович) здійснено спроби розробки критеріїв моральності та опису динаміки їх становлення у вигляді наступних етапів:

- перший етап – знання моральних норм, що складають основу моральної якості, неясне, дифузне;
- другий етап – знання моральних норм, які складають суть моральної якості, але ці норми не стали мотивами поведінки особистості, ставлення до них або негативне, або невизначене;
- третій етап – чітке і правильне уявлення про моральні норми, що визначають структуру моральної якості, активне позитивне ставлення до них, але недостатньо стійкий прояв моральної якості в поведінці;

Різноманітність напрямів вивчення морального розвитку у вітчизняній та зарубіжній психології стали поштовхом до аналізу численних досліджень, спрямованих на вивчення більш окремих аспектів морального становлення особистості у дитячому віці. В першу чергу слід назвати імена Л. І. Божович і її підхід до морального розвитку як засвоєння зразків; С. Г. Якобсон і її підхід до морального розвитку як діяльності, регульованою самооцінкою; П. Я. Гальперіна і його підхід до морального розвитку як особливого виду орієнтовною діяльності [3; 4; 18].

**Виклад основного матеріалу дослідження.** На сьогоднішній день у сучасній психологічній науці проблема особливостей морального розвитку дитини заслуговує на особливу увагу психологів. Велике значення для розуміння морального розвитку особистості має розкриття детермінант цього процесу на основі врахування уявлень про системну

детермінацію розвитку свідомості, у структуру якої входять три фактори: соціально-історичні умови життя як джерело розвитку свідомості; індивідуальні властивості людини; діяльність як основа здійснення життя особистості в системі суспільних відносин. Мова йде не про паралельні лінії програм життя людини, а про їх складну взаємодію та взаємозумовленість у ході розвитку підрастаючої особистості.

Таким чином, можна говорити про роль внутрішніх і зовнішніх детермінант морального розвитку особистості. Внутрішня детермінанта представлена біологічною та індивідуально-особистісною лінією розвитку, зовнішня – соціально-психологічною. Ідея Л. С. Виготського про взаємозв'язок біологічної і соціальної детермінації морального розвитку дозволяє оцінити не лише вклад кожного фактора, але й дає можливість визначити їх взаємозв'язок. Внутрішня детермінанта морального розвитку складається із спадкового фактора і особливостей інтелектуального розвитку особистості. Вітчизняна психологічна наука не заперечує ролі спадкового фактора в психічному розвитку, але не абсолютизує його значення, тим більше ці висновки стосуються моральної сфери, оскільки мова йде про соціальні механізми регуляції. У науковій літературі зазначається, що є певні особливості в розвитку центральної нервової системи, які можуть спричинити дисгармонію морального розвитку (А. Е. Лічко, К. Леонгард, В. Т. Кондрашенко, І. С. Кон, А. І. Захаров, К. С. Лебединська) [9; 13].

Аналізуючи соціальні умови, Н. Ю. Максимова поділяє їх на макросоціальні та мікросоціальні, зазначаючи при цьому, що вплив макросоціуму на розвиток дитини зазвичай недооцінюють. Виокремлюючи фактори, що ведуть до деструктивних форм поведінки автор вказує: «Природно, дитина молодшого шкільного віку... не вдається до того, про що говориться в останніх новинах, друкується в газетах та журналах – їй незрозумілі проблеми дорослих. Проте через настрої батьків, через їх поведінку, ставлення один до одного і до інших людей дитина чітко усвідомлює два основні параметри функціонування суспільства в цілому: благополуччя та неблагополуччя» [7, с. 15].

Для розуміння морального розвитку особистості важливу роль відіграє можливість заглиблення у внутрішній світ дитини та розуміння її особистісних мотиваційних спонук. У моральному розвитку такою мотиваційною спонукую виступає «потреба індивіда бути особистістю». Як вказує А. В. Петровський зазначена потреба відображає важливу особливість особистості: можливість набуття іншого життя в оточуючих людях, викликаючи в них довгочасні зміни, що мають свою динаміку. Мова йде про реальні смислові перетворення, дієві зміни інтелектуальної і емоційно-потребнісної сфери особистості іншої людини, які можуть з'явитися в результаті як індивідуальної, так і спільної діяльності людей. Потреба «бути особистістю» забезпечує активне включення суб'єкта в систему соціальних зв'язків, структуру людських стосунків. У той же час,

ця потреба детермінується цими ж зв'язками і відношеннями. Потреба «бути особистістю» нерозривно пов'язана із здатністю бути нею. Саме вона і виступає основною диспозиційною детермінантою морального розвитку дитини [10].

Можна припустити, що в дитячому віці зазначена потреба набуває особливого змісту і виявляється у формі домагання на визнання. Як зазначає В. С. Мухіна, бажання визнання є важливим фактором, що спонукає дитину не лише здійснювати правильні дії, але й планувати, обмірковувати, приймати рішення в ситуаціях морального конфлікту [8].

На думку Л. І. Божович, власна активність дитини є однією з головних умов формування моральних форм поведінки. Дорослий повинен не стільки декларувати моральні вимоги, скільки допомагати дитині аналізувати можливі варіанти поведінки в ситуаціях морального вибору враховувати різні точки зору [3].

Із точки зору психологів, формування моральної свідомості дітей здійснюється як послідовне засвоєння дитиною суспільних норм і моральних принципів, що прийняті в цьому суспільстві і є для дітей відповідним зразком. В рамках діяльнісного підходу проводилися дослідження моральної свідомості і моральних зразків. Як основна закономірність засвоєння моральних зразків висувається положення про випереджаючий розвиток моральних суджень у порівнянні з реальною моральною поведінкою. Дослідження моральних суджень дітей широко представлені в літературі (М. І. Воловікова, А. П. Вардомацький, Р. М. Ібрагімова, В. І. Непомняща, Є. О. Смірнова, В. М. Холмогорова, М. І. Судаков). Аналізувалися такі характеристики моральних суджень, як стійкість щодо тиску дорослих і однолітків, гнучкість (розуміння різних точок зору стосовно вчинку). Таким чином, моральний зразок вимагає іншого, ніж навчання способу його пред'явлення. Він, по-перше, повинен бути включеним в реальні практичні відносини. По-друге, дитина повинна бути активним будівником цих відношень [9].

Вченими доведено, що основною умовою морального розвитку є спеціально-організована формуюча система виховних впливів. Виділяють певні вимоги, які висуваються до морального виховання. Однією з обов'язкових умов у формуванні моральної особистості є принцип єдності слова і діла, а також включення механізмів самовиховання. Неможливо навчити моральності шляхом присвоєння певних знань (правил, норм, вимог). Моральна свідомість може сформуватися лише в процесі проходження через реальні життєві ситуації й обставини. У цьому контексті важливе місце в моральному розвитку дитини належить інституту сім'ї (М. І. Буянов, Л. В. Дьоміна, Л. В. Кузнецова, С. Д. Максименко). Її вплив особливо значимий у період молодшого шкільного та дошкільного періоду життя. Аналізуючи механізм батьківського впливу, С. Д. Максименко особливу увагу надає любові як першооснові взаємодії у сім'ї. Вчений зазначає, що «... особистість є не

лише автором себе – як твору: вона потенційно і актуально є автором іншої, нової особистості – людської дитини. Це абсолютно унікальний акт співтворчості двох особистостей, двох люблячих людей і є дійсним началом» [6; с. 5].

У роботі С. Г. Якобсон увага акцентується на тому, що почуття до батьків у дітей молодшого шкільного віку – це почуття цілісне, у якому виявляється лише позитивне емоційне ставлення: батьки є зразком для наслідування, звідси діти черпають знання морального характеру. Взаємодія з дорослим забезпечує дитині набуття індивідуального досвіду моральної поведінки [18]. Так, у дослідженнях Р. Р. Калініної вказується, що високий рівень когнітивного компонента моральної свідомості простежується в дітей, чиї матері мають позитивні особистісні характеристики (добросердечність, м'якість, стриманість у спілкуванні, змістовність спілкування), для них характерне слідування етичним принципам. Високий рівень емоційного компонента моральної свідомості мають діти, що виховуються в сім'ях із сприятливим психологічним кліматом, де панує взаємоповага, прийняття дитини. Батьки мають високий рівень самоактуалізації особистості і прийняття себе. Високий рівень розвитку поведінкового компонента морального розвитку спостерігається в тих дітей, чиї матері мають високий рівень самоактуалізації особистості, а виховна позиція батьків характеризується прийняттям. У той час, як низький рівень розвитку поведінкового компонента спостерігається у дітей, чиї матері схильні підкреслювати свої чесноти, а батьки не приймають участі в процесі виховання. Такими чином, можна констатувати, що батьки й інші дорослі можуть впливати на формування моральної свідомості не лише транслюючи їм свій власний образ, але й озброюючи дитину конкретними оцінками й стандартами, до яких необхідно прагнути. Дитина виносить деякі судження про себе й інших людей, і це допомагає їй формувати категоріальну структуру уявлень про інших людей і про саму себе [5].

Виходячи з того, що моральний розвиток дитини – це суспільно-зумовлений процес, а його головною рушійною силою є взаємодія дитини з середовищем, соціальним оточенням, то серед умов успішного розвитку особистості вирішальну роль слід відвести навчанню і вихованню, які є засобом управління зі сторони суспільства активністю дитини. Присвоєння культурного досвіду (від предметних дій до моральних норм) – процес не спонтанний, він вимагає довільних, свідомих зусиль у процесі навчання та виховання. Основна увага при розробці навчальних програм зосереджується на зближенні вербальної і реальної поведінки. Ланкою зв'язку між моральною свідомістю і егоцентризмом у поведінці дітей виступають спеціальні процедури, що спрямовують процес усвідомлення власних дій через протиставлення моральним нормам. Ці процедури в основному зводяться до загального алгоритму: дитина повинна зуміти усвідомити свій вчинок, зіставити його з правилом, оцінити свій вчинок і

змінити свої дії відповідно до норми. Так, у підході С. Г. Якобсон, дитину підводять до усвідомлення своєї дії в зіставленні з негативним персонажем.

У дослідженні Е. К. Золотарьової дитину навчають порівнювати свою точку зору з точкою зору інших дітей через усвідомлення своїх переживань і переживань іншого. В роботі Е. В. Бодрової дітей учать виділяти позиції героїв літературних творів і порівнювати їх. У роботі Н. А. Холіної як основне джерело оволодіння нормою використовується такий культурний феномен, як казка. Узагалі автор зазначає, що є два основні джерела оволодіння нормою. Перший – повсякденне реальне життя і стосунки людей, беручи участь у яких, дитина творчо виділяє і засвоює моральні норми. Другий – через використання таких культурних феноменів, як-от: казка, легенди, прислів'я, які є культурним засобом, що активізує моральну свідомість і моральну поведінку [16].

Таким чином, необхідною ланкою в процесі морального розвитку дитини є моральна освіта та виховання, мета яких – повідомити дитині сукупність знань про моральні принципи і норми суспільства, якими вона повинна оволодіти. Усвідомлення і переживання моральних принципів і норм прямо пов'язане з усвідомленням зразків моральної поведінки і сприяє формуванню моральних оцінок і вчинків. Можна говорити, що педагогіка «працює» з конкретними еталонами, продиктованими соціальним законом, прагнучи відтворити їх через систему виховних впливів. Як зазначає відомий український вчений І. Д. Бех, становлення моральних якостей зумовлено особливостями виховуючої ситуації «Виховуюча ситуація конструє певну одиницю моральної культури суспільства, яка повинна стати компонентом внутрішнього світу підростаючої особистості. Саме в ній можлива повноцінна реалізація соціального механізму вростання дитини в культуру» [1; с. 177].

Важливими умовами розвитку моральної свідомості є умови виховання у школі та дошкільному закладі. Як показують дослідження, на рівень розвитку моральної свідомості має вплив як робота, що проводиться в освітньому закладі, так і особистісні характеристики вихователів. Т. І. Поніманська зазначає, що успішність морального виховання дитини вимагає від вихователя гуманістичного світогляду, оволодіння відповідними педагогічними технологіями, творчого підходу до дітей, урахування їх індивідуальних особливостей. Вчена переконана, що у цьому зв'язку функціональне призначення педагога як духовного наставника в пошуках особистісно прийнятих і соціально прийнятих способів взаємодії дитини з соціумом зростає [11; 12].

Високий рівень розвитку когнітивно-емоційного компонента моральної свідомості спостерігається у дітей, вихователям яких притаманні такі особистісні якості, як високий рівень самоактуалізації, внутрішній локус контролю, гнучкість і спонтанність поведінки. У той же час висловлюються зауваження, що ці особистісні якості вихователя

можуть перешкоджати розвитку поведінкових компонентів моральності, формуванню соціально-схвалюваних форм поведінки. Експериментальні дослідження показують, що рівень розвитку моральних суджень особистості пов'язаний із значимістю соціально-психологічних установок педагога в морально-етичній сфері.

Ще однією важливою умовою морального розвитку дитини є особистісний тип спілкування дитини з дорослим. Вивченню цих закономірностей присвячене дослідження О. М. Чоросової. Психолог зазначає, що надання дитині можливості вибирати моральний шлях поведінки не дозволяє однозначно спрогнозувати її, але саме такий тип організації взаємодії зорієнтований не на управління суб'єктом, а на створення умов, в яких він сам може зробити себе особистістю [17].

Є. В. Субботський робив акцент на діяльності спілкування в моральному розвитку особистості. Вивчаючи мотиваційний аспект морального розвитку, вчений вказує, що актуалізація моральної мотивації здійснюється при переході «одностороннього стилю спілкування», що реалізується лише «вихователем», в двосторонній. Він виділяє як одну з причин інтеріоризації моральних норм зміну рольової позиції дитини дошкільного віку по відношенню до дорослих і однолітків. У зміні громадської позиції дитини на «вже великий» знаходить своє вираження основний мотив «бути як дорослий», формується специфічна позиція «правилоносія», відстоювання правил поведінки перед обличчям інших дітей. Таким чином, зміна соціальної позиції веде до зміни змісту моральних норм для дитини [15]. Тому важливою особливістю розвитку моральної свідомості в дитячому віці є поступове диференціювання моральних уявлень відносно дорослих і однолітків. Дорослий – носій норми, він панує над нею. Однолітки знаходяться в такій же підпорядкованій позиції, що й сам суб'єкт поведінки. Відмінності в позиціях щодо них, різниця в мотивах, цілях і способах спілкування приводять до відмінностей у характері формування як моральних суджень, так і моральної поведінки.

Розуміння моральних норм поведінки в суспільстві значною мірою залежить від такого диспозиційного конструкту, як самооцінка дитини. Доведено, що краще розуміють нормативний характер поведінки ті діти, у яких адекватна самооцінка особистісних якостей; завищення і заниження самооцінки негативно впливає на ефективність розуміння морально-ціннісної сфери особистості інших людей. У дослідженні Л. С. Сапожнікової аналізуються деякі особливості моральної регуляції поведінки дитини. Отримані експериментальні дані показали, що передумовою моральної регуляції поведінки є спільна предметна діяльність, що вимагає від дитини орієнтації на іншого. Залежно від змісту діяльності, ступеня включеності в неї дитини відбуваються певні зрушення в моральній регуляції поведінки, а орієнтація на оцінку дорослого зміщується в бік орієнтації на самооцінку. Л. С. Сапожнікова також вказує

на зв'язок самосвідомості з моральною регуляцією, підкреслюючи важливість таких проявів моральної регуляції поведінки, як наявність об'єктивності взаємооцінок, врахування інтересів іншого, бажання надати допомогу, зацікавленість в роботі товариша, дружелюбність. Особливу роль при цьому відіграє тип взаємодії між дітьми (він повинен здійснюватися як ділове співробітництво на рівних) і стиль спілкування, який повинен ґрунтуватися на взаємній повазі і доброзичливості [14].

Вченими доведено, що важливим фактором морального виховання є спілкування і пов'язане з ним почуття колективізму. Це почуття може виникати перш за все в ситуаціях, що характеризуються загальною ціллю і пов'язаною з нею спільною діяльністю. З точки зору морального виховання важливо, щоб ця ціль не носила матеріального характеру, а була пов'язана із саморозвитком індивіда як особистості. Виховання, засноване на особистісному типі спілкування, може привести до виникнення в дитини моральної самооцінки – сприйняття себе як доброї, чесної, справедливої людини, формуванню потреби діяти відповідно до цього зразка.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Формування морального розвитку в дитячому віці має певні особливості. До найважливіших із них варто віднести гетерогенність та гетерохронність становлення моральної свідомості. Гетерогенність виявляється в таких параметрах: наявність розбіжності в характері побудови моральних суджень і моральної поведінки щодо дорослого і однолітка; відмінність когнітивних та емоційних елементів морального судження; наявність розбіжностей моральної свідомості та моральної поведінки. Психологічний аналіз детермінант морального розвитку у дитячому віці дає можливість стверджувати, що у спілкуванні з дорослими реалізується швидше не моральна, а просоціальна поведінка. Дитина орієнтується на дорослого, як на контролера, як на взірць дотримання норм, але не як на учасника реальних моральних стосунків. Загалом, моральний розвиток дитини неможливо забезпечити лише тренуванням її в позитивних вчинках, діти повинні розуміти, що добре і що погано, повинні засвоїти основні моральні поняття, тобто у них повинні розвинути структури моральної свідомості та самосвідомості. Саме тому для розвитку моральної самосвідомості важливо приділяти увагу прийомам заглиблення у внутрішній світ дитини, у систему особистісних мотиваційних спонук, а одним із шляхів цього процесу може бути використання прийомів активного соціально-психологічного навчання моральній поведінці.

#### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Бех І. Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі / І. Д. Бех // Філософ. і соціолог. думка. – 1994. – № 3, 4. – С. 172-184.
2. Бодалев А. А. Психология личности / А. А. Бодалев. – М. : МГУ, 1988. – 188 с.

3. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 212 с.
4. Гальперин П. Я. Введение в психологию: учеб. пособие / П. Я. Гальперин; ред. предисл. А. И. Подольского. – М. : Университет, 1999. – 332 с.
5. Калинина Р. Р. Становление нравственности в дошкольном возрасте и социальное окружение: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Р. Р. Калинина. – СПб., 1998. – 193 с.
6. Максименко С. Д. Витоки особистості: генетико-моделюючий аспект дослідження / С. Д. Максименко // Актуальні проблеми психології. – Том 4. Психологія розвитку дошкільника. Вип. 2. – К. : Нора-прінт, 2004. – С. 3-21.
7. Максимова Н. Ю. Психологія адитивної поведінки: навч. посібн. / Н. Ю. Максимова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 308 с.
8. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности / В. С. Мухина. – М. : Московск. психолого-соц. инст. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. – 640 с.
9. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія / Р. В. Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2004. – 248 с.
10. Петровский А. В. Индивид и его потребность быть личностью / А. В. Петровский // Психология личности. – Т. 2. – Хрестоматия. – Самара, 1999. – С. 457- 466.
11. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: підручник / Т. І. Поніманська. – К. : «Академвидав», 2015. – 448 с.
12. Поніманська Т. І. Виховання людяності: методичний посібник / Т. І. Поніманська, О. А. Козлюк, Г. В. Марчук. – Рівне : Волинські обереги, 2012. – 160 с.
13. Савчин М. В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості / М. В. Савчин. – Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – 288 с.
14. Сапожникова Л. С. Особенности нравственной регуляции поведения младших школьников / Л. С. Сапожникова // Вопросы психологии, 1990. – № 4. – С. 56-60.
15. Субботский Е. В. Ребенок открывает мир / Е. В. Субботский. – М., 1991. – 207 с.
16. Холина Н. А. Развитие у дошкольников морального выбора в условиях воображаемого действия: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Н. А. Холина. – М., 2001. – 213 с.

17. Чоросова О. М. Парадигмы изучения нравственного поведения ребенка в современной психологии / О. М. Чоросова // Мир психологии. – 1996. – № 3. – С. 124-129.
18. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей / С. Г. Якобсон. – М. : Педагогика, 1984 – 143 с.

#### **REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED:**

1. Bekh I. D. Moralist osobystosti u psykholohichnomu rakursi [Morality of the Personality from a Psychological Point of View] / I. D. Bekh // Filosof. i sotsioloh. dumka. – 1994. – No 3, 4. – S. 172-184. (in Ukrainian)
2. Bodalev A. A. Psikhologija lichnosti [Psychology of Personality] / A. A. Bodalev. – М. : MHU, 1988. – 188 s. (in Russian)
3. Bozhovich L. I. Izbrannyje psikhologicheskije trudy. Problemy formirovanija lichnosti [Selected Psychological Works. Problems of Formation of Personality] / L.I. Bozhovich; pod. red. D. I. Fel'dshteina. – М. : Mezhdunarodnaja pedagogicheskaja akademija, 1995. – 212 s. (in Russian)
4. Galperin P. Ya. Vvedenije v psikhologiju: ucheb. posobije [Introduction to Psychology: textbook] / P. Ya. Galperin; red. predysl. A. Y. Podol'skogo. – М. : Universitet, 1999. – 332 s. (in Russian)
5. Kalinina R. R. Stanovlenije npravstvennosti v doshkol'nom vozraste i socyal'noje okruzenije: diss. ... kand. psikhol. nauk: 19.00.07 [The Formation of Morality in the Preschool Age and the Social Environment: diss. ... cand. psychol. sciences: 19.00.07] / R.R. Kalinina. – SPb., 1998. – 193 s. (in Russian)
6. Maksymenko S. D. Vytoky osobystosti: henetyko-modeliuiuchy aspekt doslidzhennia [Origins of Personality: Genetic-modeling Aspect of Research] / S. D. Maksymenko // Aktualni problemy psikhologhii. – Tom 4. Psikhologhiia rozvytku doshkilnyka. Vyp.2. – K. : Nora-print, 2004. – S. 3-21. (in Ukrainian)
7. Maksymova N. Yu. Psikhologhiia adytyvnoi povedinky: navch. posibn [Psychology of Addictive Behavior: textbook] / N. Yu. Maksymova. – K. : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskyi universytet", 2002. – 308 s. (in Ukrainian)
8. Mukhina V. S. Fenomenolohija razvytyia y bytyja lichnosti [Phenomenology of Development and Being of Personality] / V. S. Mukhina. – М. : Moskovsk. psikhologo-soc. inst. - Voronezh: NPO "MODJEK", 1999. – 640 s. (in Russian)
9. Pavelkiv R. V. Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti u dytyachomu vitsi: monohrafiia [Development of Moral Consciousness and Self-awareness in Childhood : monograph] / R. V. Pavelkiv. – Rivne : Volynski oberehy, 2004. – 248 s. (in Ukrainian)
10. Petrovskij A. V. Individ i ego potrebnost' byt' lichnostju [The Individual

- and His Need to be a Person] / A. V. Petrovskij // *Psykhologija lichnosti*. – T.2. – Khrestomatija. – Samara, 1999. – S. 457-466. (in Russian)
11. Ponimanska T. I. Doshkilna pedahohika: pidruchnyk [Preschool Pedagogy: textbook] / T.I. Ponimanska. – K. : “Akademydav”, 2015. – 448 s. (in Ukrainian)
  12. Ponimanska T. I. Vykhovannia liudianosti: metodychnyi posibnyk [Education of Humanity: methodical manual] / T. I. Ponimanska, O. A. Kozliuk, H. V. Marchuk. – Rivne : Volynski oberehy, 2012. – 160 s. (in Ukrainian)
  13. Savchyn M. V. Moralna svidomist ta samosvidomist osobystosti [Moral Consciousness and Self-consciousness of the Individual] / M. V. Savchyn. – Drohobych : RVV DDPU imeni Ivana Franka, 2009. – 288 s. (in Ukrainian)
  14. Sapozhnikova L. S. Osobennosti нравstvennoj reguliacii povedenija mladshykh shkolnikov [Peculiarities of Moral Regulation of Behavior of Primary Schoolchildren] / L. S. Sapozhnikova // *Voprosy psikhologii*, 1990. – No 4. – S.56-60. (in Russian)
  15. Subbotskij E. V. Rebenok otkryvaet mir [The Child Opens the World] / E. V. Subbotskij. – M., 1991. – 207 s. (in Russian)
  16. Kholina N. A. Razvitije u doshkol'nikov moralnogo vybora v uslovijakh voobrazhajemogo dejstvija: diss. ... kand. psichol. nauk: 19.00.07 [Development of Preschoolers Moral Choice in Conditions of Imaginary Action: diss. ... cand. psychol. sciences: 19.00.07] / N. A. Kholyna. – M., 2001. – 213 s. (in Russian)
  17. Chorosova O. M. Paradygmy izuchenija нравstvennogo povedenija rebenka v sovremennoj psikhologii [Paradigms of Studying the Moral Behavior of a Child in Modern Psychology] / O. M. Chorosova // *Mir psikhologii*. – 1996. – No 3. – S. 124-129. (in Russian)
  18. Jakobson S. H. Psichologicheskie problemy jeticheskogo razvitija detej [Psychological Problems of the Ethical Development of Children] / S. H. Jakobson. – M. : Pedagogika, 1984 – 143 s. (in Russian)

**Аннотация.** В статье рассматриваются особенности нравственного развития личности в детском возрасте. Раскрыта сущность внутренних и внешних детерминант нравственного развития ребенка. Обращено внимание на роль семьи, нравственного образования и воспитания в процессе нравственного становления подрастающей личности. Рассмотрена целесообразность построения нравственного воспитания на личностном стиле общения, основанном на взаимном уважении, доброжелательности и способствующем возникновению у ребенка нравственной самооценки – восприятия себя как хорошего, честного, справедливого человека.

**Ключевые слова:** личность, нравственное развитие, нравственные нормы, нравственное сознание, нравственное самосознание, нравственная самооценка, нравственное образование, нравственное воспитание.

**Abstract.** The article deals with the features and regularities of the moral development of the personality in childhood. The role of internal and external determinants of moral development of personality is considered. It was found out that the child's ability to moral self-regulation of his behavior is formed under the influence of the environment, each element of which can have a different effect on the child and is determined by the peculiarities of the mental life of a person at various stages of its development. It is stated that the development of the moral consciousness of the socially predetermined process of its main driving force is the interaction of the child with the environment, social environment. Among the conditions for the successful development of the person's decisive role belongs to education which is one of the means of management of the child's social activity. It is established that an important feature of moral development in childhood is the gradual differentiation of moral concepts in relation to adults and peers, which leads to differences in the nature of the formation of both moral judgments and moral behavior of the child. It is proved that the basic condition for the moral development of the child is a specially organized educational system of educational influences, and one of the obligatory conditions for the formation of a moral person is the principle of the unity of the word and the work, as well as the inclusion of the mechanisms of self-education. It is noted that it is impossible to study the morality of children only by assigning them certain knowledge (rules, norms, requirements), since moral consciousness is formed only in the process of passing through real life situations and circumstances. That is, the child must be able to understand his actions, compare them with the rule, evaluate their actions and change their actions in accordance with the norm.

**Key words:** personality, moral development, moral norms, moral consciousness, moral self-awareness, moral self-esteem, moral education, moral upbringing.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2018

Г. В. Беленька

## **ІНТЕГРОВАНІ КУРСИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОЇ ШКОЛИ: ПЕРЕВАГИ І РИЗИКИ**

**Анотація.** У статті обґрунтовано доцільність упровадження інтегрованих курсів у систему вищої освіти, зокрема курсу «Основи природничо-математичних наук з методикою» в практику підготовки студентів спеціальності «Дошкільна освіта». Висвітлено підходи до побудови інтегрованого курсу – визначення його мети, завдань, структури.